

Demeter M. Attila

Nacionalizmus és patriotizmus között. Báró Eötvös József a nemzetiségi kérdésről¹

Bevezetés

A nemzetiségi kérdés (amit mi úgy ismerünk - túl jól, mondanám én -, mint a „nemzeti kisebbségek” problémája) Európa keleti felében korántsem új probléma. Így például a történelmi Magyarországnak – a magyar politikai közgondolkodásnak, de a magyar politikai teóriának is – problémája volt, ha nem korábban, akkor 1848-49-cel kezdődően. Az *Októberi diplomát* követő sikertelen próbálkozások után erre a problémára végül is az 1868. évi nemzetiségi törvény adott valamilyen megoldást. Azért mondom, hogy *valamilyen* megoldást, mert ez a megoldás nem volt jó, nem volt megnyugtató, különösen nem volt megnyugtató a Magyarországon élő nemzetiségek számára – nem is fogadták el azt. Az említett időszakban, ami tehát a ’48-tól ’68-ig terjedő bő húsz esztendőt öleli fel, a nemzetiségi kérdés szakértőjének Magyarországon báró Eötvös József számított, odáig menően, hogy az 1868-as törvény országgyűlési vitájában Eötvös ilyen irányú nézeteire még a nemzetiségi képviselők is hivatkoztak – igaz, többnyire hozzátéve azt is, hogy úgy tűnik, időközben Eötvös elvtelenül szembefordult a saját korábbi, jóval körültekintőbb álláspontjával. De ezzel együtt a szaktekintélyét megkérdőjelezhetetlennek tartották, s különösen a politikai főművét, az 1851-es *Uralkodó eszméket*² ismételten hivatkozták.

Amúgy a nemzetiségi képviselők vádjában volt némi igazság, mert ez alatt a húsz esztendő alatt Eötvös nemzetiségi nézetei valóban változtak – ha lényegüket illetően nem is, de a hangsúlyok tekintetében mindenképp. Ez részint annak tudható be, hogy Eötvösnél a kérdés tárgyalásának volt egyfajta természetes intellektuális evolúciója, részint viszont annak, hogy

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* I-II. Magyar Helikon, Budapest, 1981. A továbbiakban *Uralkodó eszmék*. A kétkötetes munka első része eredetileg 1851-ben, a második 1854-ben jelent meg, németül és magyarul.

Eötvös reálpolitikus (is) volt, aki a maga nézeteit a mindenkori politikai konjunktúrához (is) igazította. (Bár ezt nem minden esetben tette meg. 1865-ben például, amikor megjelenteti *A nemzetiségi kérdésről*³ szóló terjedelmes broszúráját, ő maga ad hangot abbéli aggodalmának, hogy ezzel minden valószínűség szerint politikai öngyilkosságot követ el – amiben, mint azt ma már tudjuk, végül is nem lett igaza.) – A fentieket, többek között, indoklásképpen is mondtam, annak magyarázatára, hogy tanulmányomban miért csupán Eötvösnek a politikai főművében kifejtett nemzetiségi nézeteivel foglalkozom – vagy miért ezekkel foglalkozom *elsődlegesen*. Magam is úgy gondolom tudniillik, hogy a nemzetiségi képviselőknek, ha másban nem is, egyvalamiben mégiscsak igazuk volt: Eötvös nemzetiségi nézetei – elvi és másmilyen tekintetben is – az *Uralkodó eszmék*ben a leginkább megalapozottak.

Az Uralkodó eszmék és a nemzetiségi kérdés

Ha csupán felületesen olvassuk át, vagy ha csupán a kérdésnek szentelt oldalszámokat tekintjük, egyáltalán nem lesz majd nyilvánvaló számunkra, hogy az *Uralkodó eszmék*nek központi jelentőségű problémája lenne a nemzetiségi kérdés. Ez egyébként a kortársak számára sem lehetett nyilvánvaló, bizonyítéka ennek, hogy a második kötetben Eötvösnek emiatt külön mentegetőznie is kellett. Mint írja, bár az első kötet majd minden bírálója szemére vetette, „hogy a nemzetiség befolyását kevésre” becsüli munkájában, de – állítja – alighanem „csalódtak e részben”.⁴

Eötvös figyelmét a nemzetiségi kérdés iránt (mint annyi más jeles kortársának a figyelmét is egyébként) természetesen 1848-49 eseményei keltették fel, közelebbről pedig az a tény, hogy a nemzetiségek – különösen Erdélyben – szembefordultak a magyar szabadságharc ügyével. Amiből viszont Eötvös a maga során egy meglehetősen nagy ívű konklúziót von le – mégpedig, hadd tegyük hozzá, egy alapvetően helyes konklúziót, amennyiben tudniillik ezt ma már, százhatvanöt év távlatából mi sokkal pontosabban meg tudjuk ítélni. Eötvös úgy gondolja ugyanis, hogy ezért a helyzetért aligha csupán az osztrák kamarilla ármánya a felelős (ami mind a mai napig, valamilyen oknál fogva, a magyar történetírás szokványos magyarázata), hanem

³ Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. In: Eötvös József: *Reform és hazafiság* III., Magyar Helikon, Budapest, 1978, 339-465.

⁴ Eötvös József: *Uralkodó eszmék* II. 545.

legalább ilyen mértékben felelős az a tény is, hogy a nemzetiségek körében kialakult időközben a nemzeti eszmének (ma azt mondanánk: a *nacionalizmusnak*) egy új formája.

Eötvös tehát, szinte egyedülként a kortársai közül, arra a felismerésre jut, hogy Magyarország nemzetiségeinek körében (köztük persze a *magyarok* körében is!) kialakult a nemzeti önértésnek vagy önértelmezésnek egy új formája, s hogy ezek egyre inkább „nyelvi nemzetiségekként” értik meg magukat, azaz a nemzeti hovatartozásukat *nyelvi* hovatartozásként értik. (Bibó István majd, közel egy évszázaddal később, amikor visszatekint erre a korra, úgy is nevezi ezt meg, hogy „nyelvi nacionalizmus”.) Legalább ennyire fontos az is, hogy Eötvös ezt az új jelenséget rendkívül *veszélyesnek* tartja. Főként azért, mert szerinte ez az új eszme, ez az új nacionalizmus a nyelvi alapon történő politikai szegregáció veszélyeit hordozza, s emiatt végső – előrevetíthető – következményeit tekintve a Habsburg monarchia, és ezen belül Magyarország területi integritását veszélyezteti. Éppen ezért a magyar politikai *establishment* legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy a nemzetiségi kérdést ilyen vagy olyan módon, de mielőbb, és békés, megnyugtató módon rendezze – s ő maga sem szűnt meg soha ezt követően komolyan és felelősen foglalkozni ezzel a kérdéssel.

Amiben Eötvös láthatóan bizonytalanabb, az az, hogy milyen (vagy mekkora) jövőt kell jósolnunk ennek a nacionalizmusnak, bár álláspontját ebben a kérdésben eléggé meghatározza a történelmi *optimizmus* – amivel viszont, hadd tegyem hozzá, kortársai között egyáltalán nincs egyedül. Azt is mondhatnánk, hogy az egész korabeli magyar politikai vezetés egyik legtragikusabb hibája a saját történelmi szűklátókörűsége volt: bár konstataáltak egyesek, mint Eötvös, a frissen megszületett nyelvi nacionalizmus tényét és erejét, mégsem vették azt egészen komolyan – ki ilyen, ki pedig amolyan okoknál fogva. Némelyek azért, mert összeférhetetlennek tartották azt a civilizációval és az erkölcsi haladással, amelyekről úgy gondolták, hogy a XIX. század legfontosabb ismérvei, mások pedig azért, mert ellentétesnek tartották a fennálló államjogi viszonyokkal. Eötvös néha ezt, néha azt hozza föl ellene, de tény, hogy 1851-ben (életében egyébként nem utoljára) maga is beleesik ebbe a tévedésbe – de hát persze könnyű az utókor kétes értékű bölcsességének birtokában ma már ítélkezni: „Minthogy pedig új fogalmak [vagyis a *nemzetiség* új eszméje], melyek a múlt s jelen viszonyaival ellentétben állnak, egy hamarjában a nép közbirtokává s egy új organismus alapjává nem válhatnak, szükségképpen azt tapasztaljuk, hogy bármennyire is erőlködjenek a nemzeti mozgalmak vezérei, bármi hangosan kürtöljék igényeiket a nép nevében, az eszme eddiglen még nem kapta meg a népet, mely e

zászló alatt is küzdelemre vezettethetik, de a nélkül, hogy az eszmét, melyért küzd, tisztán felfogná, vagy vezéreinek vágyát egészen csak megérteni is tudná. [...] Mondjatok bármit, a nép azokban, kikkel századok óta együtt él, pusztán nyelvbeli különbség miatt éppen úgy nem akar idegeneket látni, valamint azokat, kik vele azonegy nyelven szólnak, s kikkel századok óta ellenséges lábon állott, nem fogja rögtön testvéreinek ismerni. Ennélfogva a nemzetiség eszméje divatos értelmében mindenestre csak igen nehezen s igen huzamos erőlködések után valósíttathatik; s ha ez valaha megtörténnék, a mondottakból világos, miszerint ezen eszme nem valósítható a nélkül, hogy azon államintézmények, melyek tekintet nélkül ezen eszmére alakultak s gyakran vele ellentétben állanak, felbontassanak”.⁵

Az új, nyelvi nacionalizmus tehát, írja Eötvös 1851-ben, egyelőre önjelölt népvezérek „igénye” csupán (ez megint csak egy olyan gondolat, amiben szinte az egész korabeli magyar politikai vezetés osztozott), az eszme eddiglen „nem kapta meg” úgymond a népet, s ez egyhamar nem is fog bekövetkezni, mert a nemzetiségeknek nyelvi alapon történő politikai szegregációja ellentmond az egymás mellett és egymással való élés évezredes hagyományának (vagy ahogy akkoriban még mondták: a „történeti jognak”). De ha ez mégis bekövetkezik, állítja Eötvös, ha az új nacionalizmus tömegérzelemmé válik, akkor viszont ez nemcsak a Habsburg monarchia, hanem minden többnemzetiségű birodalom azonnali széthullását fogja eredményezni – ami, mint tudjuk, mind a Habsburg, mind az Oszmán, mind pedig az Orosz birodalom esetében be is következett, ha nem korábban, akkor legkésőbb 1918-ra. Éppen ezért, bár Eötvös, kortársaihoz hasonlóan nem jósol különösebb jövőt ennek a nacionalizmusnak, de a veszély nagysága és a józan politikusi belátás mégiscsak arra ösztönzik, hogy komolyan eltöprengjen a nemzetiségi problémán (különösen annak megoldási alternatíváin), s hogy a nemzetiségi eszmét – a nacionalizmust – önmagában is alapos vizsgálat tárgyává tegye.

Az egyik (de nem az egyetlen!) figyelemre méltó vonása ennek a vizsgálódásnak, hogy bár Eötvös a nemzetiség eszméjét – ebben a formájában, vagyis „nyelvi nemzetiségként” – új jelenségnek tekinti, magát a nemzetiségi eszmét *eredetében* mégis a francia forradalomra vezeti vissza. A nyelvi nacionalizmus tehát, ahogyan ő látja, *egyszerre új és régi* jelenség: új, mert tartalmában vagy jellegében újszerű, régi, mert mint minden nacionalizmusnak, ennek is ösztönzője és mintája a francia forradalom nemzet-eszménye. A történelmi és eszmei leszármazás fenti, nagyívű téziséből, vagyis abból a gondolatból, hogy minden nacionalizmus

⁵ Eötvös József: *Uralkodó eszmék* I. 152–153.

ösztönzője voltaképpen a franciák forradalmi nacionalizmusa, Eötvös számára egy sor fontos következtetés adódik, különösen a nacionalizmus *természetével* kapcsolatosan – ezek közül itt most csupán egyet emelnék ki, amit egyébként maga Eötvös is gyakran hangsúlyoz az *Uralkodó eszmék* lapjain. Megértéséhez azonban szükség van néhány előzetes megjegyzésre, amelyek mintegy megadják a francia forradalom értelmezési keretét, s egyszersmind betekintést nyújtanak ennek a történelmi folyamatnak az Eötvös-féle olvasatába.

Ha nagyon le akarjuk egyszerűsíteni a dolgot, akkor azt mondhatjuk, hogy a francia forradalomban tulajdonképpen nem történt más, minthogy a fokozatosan (de mégis meglepően rövid történelmi idő alatt) *nemzetté* átalakuló francia nép birtokába veszi a köztársasági gondolat jegyében az állami szuverenitást. Ennek egyik következménye az lett, hogy a nemzet eszméje történelmileg a *szuverenitásé*hez kapcsolódott, s ez tartós módon megváltoztatta az államiság végső legitimációs elvét szerte Európában: a korábbi, dinasztikus vagy monarchikus legitimációs elv helyére a nemzeti típusú legitimációt ültette. Vagyis a francia forradalmat követő időszakban (az azt követő évszázad során) egyre inkább csak azt az államot kezdik legitimnek tekinteni, amelyik képes magát nemzeti elven legitimálni – ez azt is jelenti természetesen, hogy csak a „nemzeteknek” van joguk szuveréneknek lenni. A francia forradalom előtt nem találunk Európában olyan államot, amelyik nemzeti elven legitimálta volna önmagát; 1918-ra viszont szinte minden európai állam elfogadta és magáévá tette ezt az elvet.

Mindebből számunkra itt és most csupán annyi lényeges, hogy a francia forradalommal megszülető nemzeti eszme történelmileg a szuverenitáséhez kapcsolódott, amiből az is következik – s ez Eötvös számára a legfontosabb felismerés –, hogy a nacionalizmus, abban a formájában, amelyben a francia forradalommal megszületett, valamiképpen a *hatalomra*, a szuverenítésre irányul. S minthogy Eötvös szerint a franciák nemzeti ébredése – közvetlen vagy közvetett – kiváltó oka, s egyben mintája volt minden későbbi nemzeti öneszmélésnek, ezért minden későbbi nacionalizmusban ugyanúgy megtaláljuk a hatalomra való irányulásnak (vagy, ahogy Eötvös mondja: az „uralmi” vágynak) ezt a kérlelhetetlen logikáját. Ha tehát van közös jellemvonása a különféle nacionalizmusoknak, akkor az „a hatalom akarásának” mindannyiukban egyformán ott működő logikája. Mindjárt az első kötet elején írja Eötvös, hogy „minden nemzeti törekvésnek oka: *felsőbbségének érzete; a célja: uralkodás*”.⁶ Vagy ugyanez, másképp és másutt: „Merem állítani, hogy amennyiben a nemzeti törekvésnek célja nem az

⁶ Uo., 109.

elnyomatástól megszabadulás, azaz amennyiben az nem az ellenhatás szüleménye, más oka egyáltalában nem is lehet, mint az uralkodásra törekvés.”⁷

Eötvös, aki tehát ezt a dolgot nem egyszer szóvá teszi *Uralkodó eszmék*ben, némileg radikálisabb is ebben a kérdésben, mert úgy gondolja, hogy a nemzetiségi törekvésekben nem egyszerűen csak az uralomvágyról és a hatalom megszerzéséről van szó, hanem mindig valamiféleképpen a *korlátlan* hatalom akarásáról. Ennek oka viszont *esetleges*, amennyiben a nacionalizmusnak ez a jellegzetessége a francia forradalom idején véletlenszerűen bekövetkező, külső – azaz a forradalmi események belső logikájához és dinamikájához képest külsődleges – fejlemények számlájára írható. Eötvös szerint ugyanis, bár a francia forradalom a monarchiát köztársaságra cserélte, ami elvileg a szabadságon alapuló politikai rendszer, de a néphatalom hatásköreit bizonyos, véletlenszerűen bekövetkező történelmi és politikai fejlemények hatására mégis olyan tágra volt kénytelen szabni, hogy ez végül az egyéni szabadság korlátozásához vezetett, s így a forradalom végül önnön ellentétébe fordult.

„A francia forradalom, mely az újkor összes törekvéseinek kiindulási pontjául tekinthető, a szabadság nevében vette kezdetét. Franciaország azonban alig kezdé meg küzdelmeit a szabadságért, midőn oly viszonyokba jutott, melyeknél fogva a szabadság eszméje csakhamar háttérbe szorított. Megtámadtatva egész Európa által, mindenekelőtt azon kellett lennie, hogy nemzeti függetlenségét oltalmazza meg. Ha magát megmenteni akarta, erősebbé, hatalmasabbá kellett válnia, mint valaha volt; a népnek az önfenntartás óriási küzdelmére összes munkásságát kellett összpontosítania; a végrehajtó hatalmat oly eszközökkel kellett felruháznia, minőkkel maga a korlátlan királyság sem bírt soha, minőket legalább sohasem vett alkalmazásba – és *a szabadság eszméjének helyébe*, melynek nevében a forradalom kezdetét vette, *a népfelség elve lépett*, mint következménye az egyenlőség elvének (mennyiben az egyes polgár azon jogára vonatkozik, hogy résztvehet az állam kormányzásában), de mely az egyesek szabadságának szempontjából nem egyéb, mint azon hatalom, mely az egyes szabadságának korlátokat szab.”⁸

Ha a fenti gondolatmenetet csupán a francia forradalom végső kifejtetére, 1792-94 eseményeire vonatkoztatjuk, akkor kétségkívül helytálló, bár a jakobinus diktatúra létrejöttének kizárólag a történelmi kényszerhelyzetből való magyarázata eltekint attól a nyilvánvaló ténytől, hogy a forradalmi eszmék és törekvések végső filozófiai legitimációját adó Rousseau-i filozófia

⁷ Uo., 257.

⁸ Uo., 72-73.

eleve nem ismerte az egyéni szabadságnak semmiféle garanciáját, s látszólagos szabadságkövető elkötelezettsége ellenére eleve inkább a politikai egyenlőség és népfelség ideáit propagálta. Maga Eötvös is visszatér ezért pár lappal később (a jegyzetek között) a kérdésre, említve ezen a ponton Rousseau-t, de egyszersmind nyomatékosítva, hogy számára végül is a *végeredmény* a fontos: tudniillik az a tény, hogy „a szabadság és egyenlőség eszméi”, abban az értelmezésükben legalábbis, amit a francia forradalmi hagyomány és filozófia társított hozzájuk, „egymással ellenkezők”.⁹ Elegendő tehát annyit belátnunk, állítja, hogy „a szabadság azon eszménye szerint, mely Franciaországban s napjainkban általában véve csaknem mindenütt divatozik, okvetlenül szükséges, *hogy korlátlan hatalom létezzék az államban*”, s hogy az állam, „mint Rousseau mondja”, „külön minden egyes tagjával az egésznek üdvére [korlátlanul] intézkedhessék”.¹⁰

Végeredményben, azt hiszem, igaza van Eötvösnek: függetlenül attól, hogy mennyire volt „szükségszerű” vagy „esetleges” ez a fejlemény, a legfontosabb mégiscsak a tény, hogy a franciák, szándékukkal ellentétben, a monarchikus abszolutizmust nem köztársaságra, hanem demokratikus abszolutizmusra cserélték, s a néphatalmat olyan eszközökkel ruházták fel, amilyenekkel még XIV. Lajos sem bírta soha – vagy legalábbis nem merte azokat „alkalmazásba venni”. A francia forradalommal tehát nem egyszerűen a nemzeti szuverenitás eszméje, hanem a *korlátlan szuverenitás* eszméje született meg: egy olyan korlátlan hatalomé, ami csak azért lehetett legitim, mert a nemzet nevében gyakorolták.

Eötvös tehát, *summa summarum*, úgy látja, hogy a nemzetiség eszméje nem egyszerűen a szuverenitás, hanem mindig a korlátlan szuverenitás képzetéhez kapcsolódik, s annak igényét hordozza. „Mindazon törekvések – írja mintegy összefoglaló érvényű, általános következtetés gyanánt az *Uralkodó eszmék* első kötetének végén –, melyek a szabadság és egyenlőség valósítását tűzik ki céljokul, tetteleg csak oda irányozvák, hogy a népfelség eszméje az államban minél tökéletesebben létesíttessék, míg azon törekvések, melyek a nemzetiség elvének nevében indítatnak meg, tulajdonképpen csak arra céloznak, hogy a korlátlan felségi hatalom az államban egy bizonyos nemzetiségnek szereztessék meg.”¹¹

Mindez Franciaországban, 1792-94-ben persze nem okozott nemzetiségi problémákat, de

⁹ Uo., 81.

¹⁰ Uo., 83.

¹¹ Uo., 454.

könnyen belátható, állítja Eötvös, hogy mindenütt problémákat fog okozni, ahol az állam többnemzetiségű, s ahol a korábbi dinasztikus legitimációs elvet felváltja – a nemzeti ébredéssel párhuzamosan – az új típusú, nemzeti (és demokratikus) legitimáció igénye. Mégpedig azért, mert minden egyes nemzetiség, már csak a nacionalizmus természetéből fakadóan is, mindig a hatalomban, a szuverenitás megszerzésében lesz érdekelt, s arra törekszik majd, hogy a – lehetőség szerint minél korlátlanabb – hatalmat a maga számára szerezze meg – eltiporva közben a másikat. Mert „minél több befolyással bír a többség az államhatalom eljárására: annál kíméletlenebbül sértik minden nemzetiség igényét, azéin kívül, mely mint többség az államon uralkodik”.¹² A nemzetiségek közötti állandó torzsalkodás és hatalmi harc ebben a helyzetben elkerülhetetlen.

Ami számunkra, kései utódok, különösen az úgynevezett „utódállamokba” szakadt kisebbségek számára feltétlenül meggondolkodtató, hogy Eötvös szerint *megoldása* ennek a helyzetnek *az adott feltételek között nincs* – sem gyakorlati, sem pedig elvi. Azt remélni, hogy létezik olyan intézményi szerkezet, amelynek segítségével az egymással ütköző nacionalizmusokat majd úgymond „domesztikálni” tudjuk, amely mellett a frissen nemzeti öntudatra ébredt és nemzeti indulattal eltelt nemzetiségek majd békében fognak egymás mellett élni, veszélyes illúzió és önáltatás.

Legalább két oknál fogva.

Egyrészt, ha ezek a nemzetiségek a nemzeti identitásukat nyelvi kötődésként értelmezik, akkor ez óhatatlanul magában hordozza a nyelvi alapon történő politikai szegregáció veszélyeit, s az egyes nemzetiségek szétfele kezdenek „gravitálni” – Eötvös gyanúja szerint egyébként némely nemzetiségek egyenesen „kifele” Magyarországból. Másrészt, ha igaz az, hogy minden nacionalizmus a hatalomban, mégpedig a korlátlan hatalomban érdekelt, akkor a megbékélés közöttük szinte logikailag is elképzelhetetlen. Gondolom, nem mondok senkinek semmi újat azzal, ha azt állítom, hogy az azóta eltelt százhatvanöt esztendő nemegyszer adott igazat Eötvösnek ebben a kérdésben.

Mindezeknek a komor (de ezek szerint alapvetően helyes) felismeréseknek az egyik eredménye az lett (legalábbis így visszatekintve a mából), hogy Eötvös a nemzetiségi kérdés megoldásában is egy olyan alternatívában gondolkodott, ami számunkra nem csupán gyakorlatilag tűnik ma már kivitelezhetetlennek, hanem szinte már-már elvileg is

¹² Eötvös József: *Uralkodó eszmék* II. 549.

elképzelhetetlen. Tudniillik ő úgy gondolta, hogy – amennyiben a nemzetiségi problémának az adott feltételek között nincs jó megoldása – a kiutat csakis a nemzetiségi eszmével, vagy pontosabban annak „divatos” értelmével való szakítás jelentheti: *a nemzetiségi eszme radikális átértelmezése*. Ez egyébként jól illeszkedik egész művének alapintenciójába, hiszen annak kimondott célja a francia forradalom eszmei örökségének, vagyis az egész kor alapeszméinek radikális újraértelmezése volt. Föl kell tehát adnunk, állítja Eötvös, a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméinek forradalmi vétetésű, rousseau-iánus értelmezését, mert addig, amíg ezekhez ragaszkodunk, államaink „bajaira” nem találhatunk megoldást. „Miután a bajok forrása nem egyes viszonyokban, hanem inkább azon alapelvekben található, miken a jelenkor államai nyugsznak: *mindaddig nem is lehet segíteni azokon, míg ez elvekhez ragaszkodunk.*”¹³

Az *Uralkodó eszmék* fentebb említett, általános célkitűzése (az eszmék átértelmezésének programja) a nemzetiségi probléma esetében tehát konkrétan azt jelentette, hogy fel kell adni a nemzetiségi eszmének a francia forradalomból eredeztethető értelmezését. A nemzetiségi kérdés megnyugtató megoldása csak akkor képzelhető el, ha le tudjuk küzdeni a nyelvi nacionalizmust – a másokét és a miénket egyaránt. Ezért mondtam korábban azt, hogy Eötvös a nemzetiségi kérdés megoldásában is egy olyan alternatívában gondolkodott – *a nacionalizmus meghaladásának programjában* –, ami számunkra ma már szinte elvileg is elképzelhetetlen. De hát persze ő a történelem másik pontján állt, és más volt a perspektívája: akkor élt, amikor ez a nacionalizmus még fiatal jelenség volt; s ezért logikus – vagy legalábbis érthető –, ha úgy gondolta, hogy leküzdhető vagy meghaladható. Mi viszont már legalább másfél száz éve, hogy együtt élünk ezzel a nacionalizmussal – a másokéval és a miénkkel egyaránt –, s jelenléte immár annyira hozzátartozik a mindennapjainkhoz, hogy el sem tudjuk (vagy akarjuk) képzelni a világunkat nélküle. Melyikünk merné ma már leírni azt a mondatot, amit Eötvös amolyan végszónak szán műve második kötetében, hogy tudniillik „mindenkinek, aki azon nézetből indul ki, miként a nagy államok fönnállása csak oly formában lehetséges, amint most van az állam rendezve [vagyis mindenkinek, aki – mint ő maga is – ragaszkodik a többnemzetiségű birodalmak fennállásához], szükségképpen minden nemzeti öntudat megsemmisítésére kell törekednie minden erejével”.¹⁴ (Ezen belül természetesen a *magyar* – nyelvi, nem pedig történeti – nemzeti öntudat megsemmisítésére is!)

¹³ Eötvös József: *Uralkodó eszmék* I. 456.

¹⁴ Eötvös József: *Uralkodó eszmék* II. 550.

A nacionalizmus meghaladásának programja: patriotizmus vs. nacionalizmus?

Mindazonáltal Eötvösnél mégiscsak találunk egy *modellt*, egy intézményi szerkezetet, ami valamiképpen a nemzetiségi kérdés megoldását ígéri abban az esetben is, ha nem sikerülne a nacionalizmust meghaladni – de az is lehetséges, hogy Eötvös éppen ennek meghaladását remélte tőle. A modell, amit Eötvös a műve második kötetében, 1854-ben javasol, teljességgel logikus, olyannyira, hogy a fenti, már ismertetett elvi alapvetésekből akár ki is következtethető.

Ha ugyanis jól látta Eötvös, és minden nacionalizmus alapvetően a hatalomra irányul (márpedig az azóta eltelt időszak bizonyítja a leginkább, hogy jól látta), s ha abban is igaza volt, hogy a hatalom akarásának ezt a logikáját nem lehet a különféle nacionalizmusokban kikapcsolni, akkor nem marad más alternatíva, minthogy magát az állam *hatalmát*, a szuverenitást hatékonyan *korlátozzuk*. Így elvonjuk azokat a hatalmi eszközöket, elérhetetlenné tesszük azokat a hatalmi jogosítványokat, amelyek birtokában az egyes – nagyobb – nemzetiségek kíméletlenül el szokták tiporni a kisebbeket. Vagyis, konkludál nagyon is logikusan Eötvös, a hatalom korlátozásának hatékony módozatait kell megtalálni.

Erre nézvést, mint köztudott, Montesquieu-nek volt egy nagy politikai karriert befutott javaslat, miszerint a hatalmat csak a hatalom korlátozhatja, vagyis a hatalmat a *megosztása* által kell korlátozni. Eötvös, bár kedveli Montesquieu-t, s egyebekben meg is bízik benne, a hatalom megosztásának elvét mégsem fogadja el tőle, mert azt megoldhatatlannak véli, s ebbéli álláspontját az *Uralkodó eszmék*ben részletesen is indokolja. Nem a megosztása által kell a hatalmat korlátozni, írja, hiszen az „természete szerint megoszthatatlan”, s ha kell Franciaország XIX. századi története, de akár a francia forradalom története is beszédes példákat kínál ilyen értelemben. Ehelyett „arról kell gondoskodni”, hogy „az egyén ne elszigetelten álljon az államhatalom ellenében”, azaz az államban „a községnek, tartománynak s általában az államban levő szervezeteknek”, melyek „az egyént az állammal egybefűzik”, „bizonyos kört” kell adjanak önálló tevékenységre, s ezáltal az államhatalomnak gyakorlatilag „szilárd határokat kell vessenek”.¹⁵ – Bizonyára nem több ez egyszerű eszmetörténeti áthallásnál, de mintha már itt működni látnánk a „szabadság kis köreinek” jóval későbbi, bibói logikáját.

Innen is látszik, hogy Eötvöst minden további nélkül *centralistának* tekinteni, mintha az

¹⁵ Uo., 344–345.

erős, központosított kormányzat feltétlen híve lett volna, egyszerűen tévedés. Híve volt persze az erős központi kormányzatnak, mert az általa elévültnek, feudálisnak tartott megyerendszer (a vármegye) hatalmát ennek segítségével kívánta megtörni, de csak azzal a feltétellel, ha az állam hatalmát az erőteljes közigazgatási decentralizáció, vagyis a községi és tartományi önkormányzatok egymásra épülő rendszere révén hatékonyan korlátozzuk. „Amint csak egy eszköz van, mely a nagyobb államok fönnállását lehetségessé teszi, s egyszersmind az államhatalomnak is megadja az erő szükséges mértékét: a *központosítás*: úgy csak egy óvszert ismerek, amely a nagyobb államokat minden kényuralomtól és forradalomtól megóvjá, ti. az *önkormányzás elvének alkalmazását*.”¹⁶ – Önkormányzás fogalma alatt itt természetesen a *községi* (municipális) *önkormányzat* értendő.

A hatalom korlátozásának (és az államszervezésnek) a fentebb leírt modellje, amint az köztudott, Eötvös örökös intellektuális példaképétől, Tocqueville-től származik, aki a korai, az amerikai demokráciáról szóló főművében tett arra javaslatot. (Amit persze korántsem a magyaroknak szánt, hanem saját honfitársainak: úgy gondolta, hogy az amerikai példa segíthet a franciáknak a nehézkes, erősen bürokratizált és centralizált nemzetállamuk lebontásában.) Tocqueville ebben a könyvben, amint az szintén ismeretes, különbséget tesz a centralizáció *kormányzati* (politikai) és *adminisztratív* (közigazgatási) formái között, s kimutatja, hogy az Egyesült Államokban csupán az első formája létezik a centralizációnak, egyebekben – közigazgatási kérdésekben – a községek önállósággal, önkormányzattal bírnak. Eötvös (és a centralisták) számára elsősorban azért fontos Tocqueville, mert a községek önállóságában az erős központi kormányzati hatalom korlátozásának hatékony eszközeit látják.

De Eötvös nemcsak átveszi a Tocqueville által leírt modellt, hanem egyszersmind termékenyen tovább is gondolja azt, amennyiben számára a községi önkormányzat már nem csupán a központi hatalom korlátozásának eszköze, hanem a nemzetiségi problémára is megoldás. A modell, véli Eötvös, azért alkalmazható a nemzetiségi kérdés rendezésére is, mert szerinte a nemzetiségi probléma is nagyobb részben az állam túlzott hatalmának, pontosabban az egyes államokban érvényesülő korlátlan néphatalomnak az egyenes következménye. A kisebbségnek a többség általi elnyomását ezért csak úgy tudjuk megszüntetni, ha az *állam* hatalmát hatékonyan korlátozzuk, s magának az államnak a *néphatalmi* jellegét megszüntetjük. Ennek pedig egyetlen lehetséges formája, állítja Eötvös, ha „a községek önállósága” révén,

¹⁶ Uo., 577.

legalábbis „bizonyos körön belül”, „teret engedünk” mindazon igényeknek, amelyek úgymond a „nyelvkülönbségekből” származnak.¹⁷

A „bizonyos körön belül” itt azt jelenti, hogy csak olyan mértékben, amilyen mértékben ezek nem veszélyeztetik az állam integritását, vagyis a politikai centralizációt. „Ha föladatának meg akar felelni, minden államnak a legnagyobb egységre van szüksége. Ameddig az állam hatóságának a köz érdekében ki kell terjednie, amint megmutattam, a legnagyobb központosításra van szükség; innen következik, hogy *ameddig az állam hatalma terjed*, nem lehet szó az egyes nemzetiségek külön jogosultságáról; hogy tehát, ha ki kell elégíteni a nemzeti öntudatot, mely korunkban oly hatalmasan fölébredt, szükség korlátoznunk az államhatalom jelen hatáskörét, s tért kell adnunk az egyes nemzetiségeknek, melyen igényeiket az államra nézve minden veszély nélkül kielégíthessék. Erre nézve pedig csak az önkormányzás elve alkalmazásaiban találjuk föl az eszközt.”¹⁸ – Szeretném viszont ismételten hangsúlyozni, az esetleges félreértések elkerülése végett, hogy önkormányzás elve alatt itt *nem a nyelvi alapú területi autonómia* ma megszokott fogalma, hanem szimplán a községi (municipális) önkormányzás értendő. Eötvös már csak azért sem kínált volna területi autonómiát a nemzetiségeknek (akkoriban ezt úgy mondták: *kikerekítés* – vagyis a megyék nyelvi szempontok alapján történő kikerekítése), mert ez számára a nyelvi nacionalizmusnak való behódolással és a politikai szegregáció veszélyének vállalásával lett volna egyenlő.

A legfontosabb kérdés viszont az, hogy a nemzetiségek számára felkínált községi önkormányzat elvezet-e, s ha igen, milyen értelemben a nemzetiség eszméjének *újraértelmezéséhez*? Ne feledjük el, hogy Eötvös távlati célja kora uralkodó eszméinek átértelmezése volt. – A válaszáért megint csak Tocqueville-nak az amerikai demokráciáról adott profetikus elemzéséhez kell fordulnunk. Az *amerikai demokrácia* első kötetében, ott, ahol a közigazgatási decentralizációról beszél, Tocqueville azt is hozzáteszi, hogy ennek főként „politikai következményeit” csodálja leginkább. Két ilyen következményt is említ.

Az egyik, hogy a közigazgatási decentralizáció felkínálja a polgárok számára a politikai *szabadság* valós tapasztalatát. Ezzel szemben viszont a közigazgatási centralizáció magában hordozza a zsarnokság lehetőségét, ráadásul ez a „szelíd” zsarnokságnak olyan formája lesz, ami demokratikus korokban is kialakulhat. Az állam, mondja Tocqueville, a centralizáció

¹⁷ Uo., 551–552.

¹⁸ Uo.

következtében kiveszi a polgárok kezéből a döntés lehetőségét életük legapróbb kérdéseiben is, „gondoskodik biztonságukról, előre látja és kielégíti szükségleteiket, megkönnyíti örömeik megszerzését, elintézi főbb ügyeiket, irányítja iparukat, szabályozza örökösödésüket, elosztja örökségüket”.¹⁹ Márpedig, állítja Tocqueville, „a szabadság kevésbé fontos a nagy dolgokban, mint a kisebbekben”, s ezért a közigazgatási centralizáció kiszolgáltatja az „egyéni szabadságot” „a nemzeti hatalomnak”. A közigazgatási decentralizáció egyenes következménye tehát az, hogy a polgárok a szabadság valóságosabb élményével vagy formájával rendelkeznek.

A decentralizáció másik politikai következménye a *patriotizmus* feléledése lehet a polgárok körében, s amikor erről beszél, Tocqueville maga is hangsúlyozza, hogy ezzel tulajdonképpen „receptet” kíván adni francia honfitársainak. A közigazgatási centralizáció, állítja, „megfosztja erejétől azt a népet, amely azt elfogadja”, mert gyengíti benne „a közösségi szellemet”.²⁰ Amiatt, hogy életük legapróbb kérdéseiben is kiveszi az polgárok kezéből a döntés lehetőségét, magatehetetlenné s magányosakká teszi őket. A hatalomnak kiszolgáltatott emberek, írja, „mindnyájan magányosak, a többiek sorsához szinte semmi közük: számukra az egész emberiséget gyermekeik és közeli barátaik jelentik; ami pedig a honfitársaikat illeti, mellettük élnek, de nem látják őket; megérintik, de egyáltalán nem érzékelik őket; csak önmagukban és önmagukért léteznek, s ha a család még meg is maradt számukra, hazájuk már nincs többé.”²¹ Az Egyesült Államokban viszont, ahol nincs közigazgatási centralizáció, a polgárokat a szilárd közösségi szellem jellemzi, „a haza érdekeit mindenütt szem előtt tartják”, „a polgárok gondoskodásának tárgya a községektől kezdve az Unió egészéig”. Ott a lakosok, állítja Tocqueville, „a családszeretethez hasonló érzélemmel viseltetnek hazájuk iránt”.²² – Fontos még, hogy Tocqueville szerint az amerikaiakat a hazaszeretet, a politikai lojalitás sajátos, reflektált formája jellemzi, ami nem annyira a szív érzelme, mint inkább annak a tudatos felismerésnek a következménye, hogy az egyéni érdek összefonódik a haza érdekével.

Eötvös ebben a kérdésben is hűen követi Tocqueville-t, olyannyira, hogy még a patriotizmus, azaz – ahogy ő nevezi – a „közszellem” két különböző formája közötti distinkciót is átveszi tőle. A jelenkor államai, mondja, egyszerűen túl nagyok ahhoz, semhogy az irántuk való ragaszkodás csupán az *érzésből* fakadjon: „sokkal nagyobb a haza, hogysen mint egészet

¹⁹ Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1983, 520.

²⁰ Uo., 87.

²¹ Uo., 519-520.

²² Uo., 97.

mindenki szerethesse”, s ezért „az iránta való ragaszkodás sem csupán érzésből foly, hanem nagyobb részint meggyőződéseink eredménye”.²³ Ha viszont hatékonyan korlátozzuk az állam hatalmát, mindinkább „növekszik azon körök száma, melyekben az egyén szabadon mozoghat”, s amelyekhez tehát érzelmileg is kötődhet. A hazaszeretet „mértéke” „mindig azonos érzelmek és érdekek számától és fontosságától függ”, melyeknek kielégítését „a haza fenntartása föltételezi”. Az állam hatalmának korlátozása tehát elvben elvezethet a hazaszeretet, a reflektált, de a szívekben is gyökerező „köszellem” feléledéséhez.

Igaz ugyan, hogy ezt a gondolatot Eötvös nem hozza közvetlen összefüggésbe a nemzetiségek számára (is) biztosítandó községi önállóság gondolatával, viszont összefüggésbe hozza *általában* a községi önkormányzatiság gondolatával. Emiatt nem is bizonyítható egyértelműen, hogy Eötvös a hazaszeretet feléledését remélte volna a nemzetiségek körében. Ami viszont bizonyítható, hogy Eötvös – ilyen vagy olyan eszközökkel, de – a nemzeti öntudat megsemmisítését tekintette a nemzetiségi probléma egyetlen lehetséges megoldásának. Ahelyett, gondolta, hogy elfogadnánk a nyelvi nacionalizmus *következményeit*, a fennálló államjogi viszonyok védelmének érdekében szembe kell fordulnunk az *okaival*, a nemzeti önértelmezés sajátos, újkori, európai, forradalmi formájával.

Félretéve most azt a kérdést, hogy ez a program mennyire volt megvalósítható, s hogy egyáltalán mennyire volt – akár még a saját korában is – „realista”, összegzőképpen annyi talán mégiscsak elmondható, hogy Eötvös nemzetiségi nézetei jóval komplexebbek – és nem utolsó sorban: jóval „radikálisabbak” –, mint amilyeneknek azokat későbbi értelmezői többnyire látják és láttatni kívánják. Mivel meggyőződése volt, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásra váró kérdés, amit immár nem lehet többé megkerülni, arra az álláspontra helyezkedett, hogy valamilyen módon a monarchia integritásának érdekében a nemzetiségi követeléseknek elébe kell menni, s azoknak „teret kell adni”. De úgyszintén meggyőződése volt, hogy a „kikerekítés”, vagyis a nemzetiségek által igényelt területi autonómia intézményestése óhatatlanul a monarchia, s ezen belül Magyarország fölbomlásához vezet. Ezért van az, hogy a kikerekítés eszméjét mindvégig elutasította, s a nemzetiségieknek még 1868-ban is csupán *egyéni szabadságot* (alapvetően bizonyos nyelvhasználati jogokat) kínált. Emiatt szokták azt mondani – s ez körülbelül Eötvös nemzetiségi nézeteinek mai kanonikus értelmezése –, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása Eötvösnél a felekezeti szabadság analogonja, amennyiben ez utóbbit is az

²³ Eötvös József: *Uralkodó eszmék* II., 526-527.

egyéni szabadság elvén haladva, a lelkiismereti szabadság révén kívánta biztosítani.

Valójában azonban Eötvösnek a nemzetiségi kérdésben megfogalmazott javaslati széttartóak és koronként változóak, s a fenti megállapítások maradéktalanul csak az 1868-as országgyűlési felszólalására²⁴ – s kisebb mértékben talán az 1865-ben közreadott, már említett brosúrájára – igazak. Az *Uralkodó eszmék* második kötetét olvasva viszont azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy ott és akkor az egyéni szabadság alatt Eötvös még korántsem csupán az egyéni *jogot* értette. „Minden szabadság alapja, melyet az egyén az államban élvez, azon szabadság, mellyel saját községe körében bír; az állam iránybani függésének legjobb biztosítéka azon függés, melyben községe irányában van. Hol a politikai jogok gyakorlását s a politikai köteleességek teljesítését kisebb körökben minden polgár megszokta: csak ott lehetséges nagyobb államban politikai szabadság rendetlenség nélkül s szilárd alapú rend kényuralom nélkül. Hogy mindkettő lehetséges-e az egyes államokban, s a jelen ingadozásai helyett alkothatni-e szilárd, tartós államépületet, csupán attól függ: mennyiben lehet erős községi életet alapítani az egyes államokba.”²⁵ – Álláspontom szerint egyébként Eötvös nemzetiségi nézeteinek pragmatikus hasznát is csak akkor tudjuk igazán felmérni, ha tekintettel vagyunk arra (s ez a legtöbb kései értelmezőjének elkerüli a figyelmét), hogy egyéni szabadságon Eötvös (legalábbis az *Uralkodó eszmék* megírásának idején) korántsem csupán az egyéni jogot, hanem az *önkormányzás* képességét és lehetőségét értette.

Sajnos azonban az *Uralkodó eszmék*ben kifejtett nemzetiségi nézeteit, a maguk változatlan formájában, később már maga Eötvös is egyre kevésbé szorgalmazta, s a jelek szerint ezeket a korabeli olvasóközönsége is figyelmen kívül hagyta. A '65-ös brosúrájában ugyan még említi a községi önkormányzatokat, de már csupán mint az egyéni (nyelvhasználati) jogok implementálásának legjobb intézményes garanciáit. A '68-as beszédében viszont már említést sem tesz róluk. Tocqueville ideája, miszerint az egyéni szabadságnak a helyi önkormányzás, s az abban való részvétel a legjobb közege, Eötvös gondolkodásában láthatóan egyre inkább háttérbe szorul. Helyette, legalábbis a nemzetiségi kérdés vonatkozásában, egyre erőteljesebben jelenik meg az a gondolat, miszerint a nemzetiségi kérdés voltaképpen a felekezeti kérdés analogonja, s ugyanúgy az egyéni szabadság elvén haladva kell azt megoldani: „Nekem erős meggyőződéssem

²⁴ Lásd: Schlett István (szerk.): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája*, TTFK – Kortárs Kiadó, 2002, 54-62.

²⁵ Eötvös: *Uralkodó eszmék* II., 347.

az – mondja '68-ban az országgyűlésben –, hogy bármennyit szóljunk a nemzetiségről ma, a vallási eszmék jelenleg is sokkal mélyebb, sokkal nagyobb, sokkal hatalmasabb hatást gyakorolnak a nép kedélyére és jellemére, mint a nemzetiségi kérdés. (*Igaz!*) Ha tehát ilyen, sokkal nagyobb, sokkal hatalmasabb okát a szétválásnak és nyugtalanságnak megszüntethette a szabadság: én bátran várom a szabadságtól ugyanezen eredményt a szétválásnak egy kevésbé fontos és kevésbé mélyen ható okától. (*Helyeslés.*)”²⁶ Olyan gondolat ez, amit egyébként Eötvös – noha változó intenzitással – mindig is a magáénak vallott, s ami megjelenik már egy 1850-ben, a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában közzétett német nyelvű röpiratában is²⁷ – de hát persze ez a gondolat 1850-ben sem volt sokkal igazabb, mint 1868-ban.

Elmondhatjuk tehát, hogy mindaz, amit Eötvös 1851-54-ben papírra vetett, idea maradt – aminek a szorgalmazásától ráadásul később már ő maga is elállt. Javaslati valószínűleg már akkor is azért bizonyult tarthatatlannak, amiért ma is annak bizonyulna. Miként azt Eötvös nagyon jól látta (erre utal a könyve címe is), létező politikai intézményeink nem a semmiből lesznek, hanem korunk uralkodó eszméit testesítik meg. Legitimitásuk tehát azon múlik, hogy a polgárok többsége elfogadja-e, támogatja-e, hiszi-e ezeket az eszméket. Márpedig a fejekben (és az érzelmekben) nehezebb változást előidézni, mint az intézményekben. Ott, ahol az emberek többsége a politikai közösség paradigmatis formájának a nyelvi, kulturális értelemben vett nemzetet tartja, és ez iránt érez természetes kötődést, ott a politikai létezés természetes és megszokott formája a kulturális értelemben vett nemzet. Eötvös gyakorlatilag az éppen kialakuló nyelvi nacionalizmussal próbálta meg – sikertelenül – felvenni az intellektuális harcot, s az a tény, hogy ezt egyáltalán megpróbálta, már azt bizonyítja, hogy ennek jelentőségét és erejét ott és akkor alábecsülte.

²⁶ *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája*, 60.

²⁷ Magyarul lásd: Eötvös József: *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* (ford. Gángó Gábor), in: Gángó Gábor (szerk.): *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*, ELTE Eötvös József Collegium, 2013, 137-226.